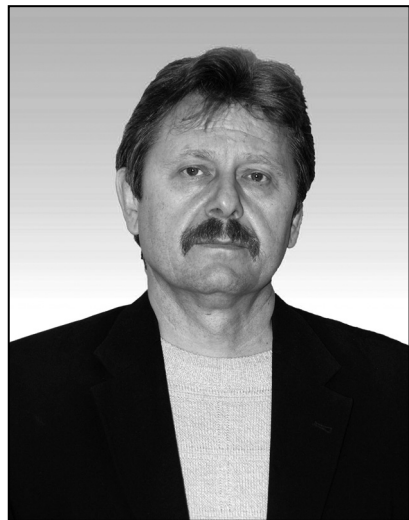

ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКИЙ ШТАБ ЯК ЦЕНТР ПРОТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА УКРАЇНІ 1921 РОКУ

Валерій КУЧЕР

*начальник Університету українознавства
ЦБО ЗС України, заслужений працівник
культури України, полковник*

Кучер Валерій. *Партизансько-повстанський штаб як центр протибільшовицького руху опору на Україні 1921 року.*

У статті аналізується діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній Команді Військ Української Народної Республіки з підготовки загальноукраїнського повстання проти більшовицької влади в Україні 1921 року.

Ключові слова: *Партизансько-повстанський штаб, Повстанська армія, рух опору, Юрій Тютюнник, Другий Зимовий похід.*

Кучер Валерій. *Партизанско-повстанческий штаб как центр антибольшевистского движения сопротивления на Украине в 1921 году.*

В статье анализируется деятельность Партизанско-повстанческого штаба при Главной Команде Войск Украинской Народной Республики по подготовке общукраинского восстания против большевистской власти на Украине 1921 года.

Ключевые слова: *Партизанско-повстанческий штаб, Повстанческая армия, движение сопротивления, Юрий Тютюнник, Второй Зимний поход.*

Coacher Valery. *A Partisan-insurgent staff as center of against bolshevist motion of resistance is on Ukraine of 1921.*

In the article activity of Partisan-insurgent staff is analysed at Main Command of Troops of Ukrainian Folk Republic from preparation of the in general lines Ukrainian rebelling against bolshevist power in Ukraine of 1921.

Keywords: *Partisan-insurgent staff, Insurgent army, motion of resistance, Second Winter hike.*

Незважаючи на стійкий інтерес дослідників до історії національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, чимало важливих аспектів цієї теми й до сьогодні не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Малодослідженими залишаються питання, пов'язані із створенням Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР (далі – ППШ), що був організатором руху опору більшовицькій владі на Україні 1921 року.

Про масштаби народного збройного руху опору в Україні свідчать такі цифри: за більшовицькими даними впродовж 1921 року діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів [5, арк.156]. Кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами, становила не менше 10 тис. чол [6, арк. 121–134].

Підготовка до розгортання партизанського руху почалася ще до відходу Армії УНР у листопаді 1920 р. за р. Збруч. З особливими дорученнями Головного отамана військ УНР С. Петлюри в більшовицькому тилу «...були залишені старшини і козаки, а також окремі військові відділи для організації ...активних партизанських виступів» [7, арк. 75]. З таборів інтернованих українських військ за наказами С. Петлюри зі спеціальними завданнями у різні губернії України відряджаються старшини Армії УНР [8, 369].

З метою внесення належного порядку у народний рух опору московській владі, який у цей час розгортався стихійно, наказом №73 у Головній Управі Генерального штабу Армії УНР на початку грудня 1920 р. було створено Відділ повстанських організацій на чолі із генштабу підполковником В. Зеєгоршем у складі 5 чол. [9, арк.223].

21 січня 1921 р. на засіданні Ради народних міністрів Голова Директорії УНР С. Петлюра порушив питання «...про необхідність всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади» [10, арк. 21]. На цьому ж засіданні С. Петлюра запропонував Раді заснувати спеціальний фонд для

підтримки партизансько-повстанського руху в Україні. Кошти мали піти насамперед на встановлення постійного зв'язку Державного центру УНР із повстанськими організаціями та подальшої загальної координації дій останніх. Наступним кроком передбачалося виробити та наполегливо впроваджувати у діяльність цих організацій певного плану боротьби із більшовицькою владою. І, нарешті, для безпосереднього керування партизанським рухом в Україні планувалося створити окрему таємну військову установу [7, арк. 75].

Відповідно до рішення вищих урядових і військових інституцій УНР, такою установою став сформований у кінці січня 1921 р. ППШ при Головній команді Військ УНР. За пропозицією начальника Генерального штабу Армії УНР, на той час генштабу генерал-хорунжого В. Петріва, ППШ підлягав безпосередньо Головному отаману Військ УНР С. Петлюрі як головнокомандуючому всіх українських регулярних і повстанських військ [11, арк. 46]. ППШ мав вирішувати всі питання, що були пов'язані із збройною протидією більшовицькій владі в Україні та впровадженням у життя сталої широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання.

Начальником Штабу було призначено командуючого 4-ю Київською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого Ю. Тютюнника – досвідченого фахівця партизанських засобів боротьби, колишнього начальника штабу партизанських формувань отамана М. Григор'єва. 16 лютого його, як представника Дієвої армії, було обрано членом Вищої військової ради Української армії із правом вирішального голосу [12, арк.23], а 23 лютого Головний отаман доручив Ю. Тютюннику здійснити практичні заходи щодо формування апарату штабу та налагодження його роботи.

Упродовж весни 1921 р. ППШ, спочатку у складі 7 чол., перебував у м. Тарнові, таємно проводячи роботу із представниками українських повстанських організацій

і зв'язками партизанських загонів. Після належної перевірки цих осіб, переважна більшість із них на зворотному шляху отримувала агітаційну літературу, спеціальні інструкції та фінансові засоби для продовження збройної боротьби. У зв'язку із збільшенням обсягів роботи ППШ 22 червня 1921 р. було переведено до м. Львова [13, арк. 1].

На цей час ППШ мав розгорнуту структуру і складався із трьох частин – «керувань або референтур: політичного, цивільного та військового керування, причому дві перші референтури перебували у стані організаційної розбудови, їх очолювали помічники начальника ППШ» [13, арк. 101].

Виконуючим обов'язки помічника начальника ППШ по військовому керуванню було призначено начальника штабу 3-ї Залізної дивізії генштабу полковника М. Пересаду (Суходольського), інші дві вакансії начальників референтур влітку 1921 р. були вільні [14, арк.15].

Політична референтура відповідала за розповсюдження відозв і звернень Уряду УНР, проведення всебічних агітаційно-пропагандистських заходів проти більшовицької влади. У свою чергу, референтура цивільного керування у випадку успішного розгортання повстання мала взяти заходів щодо організації на звільнених територіях України місцевих органів влади та забезпечити підтримку ними повстанських військ. Референтурі цивільного керування належало також забезпечити проведення мобілізації населення, подальше регулювання взаємин між військовою і місцевою владами, постачання військ та запобігання погромам [15, арк. 5].

Діяльність референтури військового керування була зосереджена на організації, підготовці та проведенні збройного антибільшовицького повстання в Україні. Саме на цю референтуру припадала лівова частка всієї підготовчої роботи, і тільки вона мала розгалужену структуру, складаючись із трьох відділів: I-й (Організаційний),

Юрко ТЮТЮННИК
генерал-хорунжий УНР

II-й (Інформаційний) та III-й – (Оперативний) [10, арк.76]. Відділи поділялися на підвідділи та секції, кожна із яких відповідала за свою обмежену ділянку роботи.

I-й відділ керував роботою з вироблення планів організації партизанських сил та персональному підбору кадрів керівництва повстанських груп і районів, вів облік окремих партизанських загонів та міських повстанських комітетів (повстанкомів). Дуже відповідальним напрямком роботи I-го відділу була організація прикордонних контрольно-пропускних пунктів із мережею підпунктів, які служили для полегшення переходу кордону розвідниками та кур'єрами повстанців. Відділ складався із двох секцій – організаційної та обліку; двох підвідділів – персонального і матеріального (останній – у складі етапової, транспортної і постачальної секцій) [13, арк. 101]. Очолював I-й відділ генштабу сотник (пізніше – підполковник) С. Скорняків [16, арк. 17].

II-й відділ (Інформаційний) займався збиранням інформації стосовно чисельності,

озброєння та пересувань частин більшовицької армії, накопичував дані, що торкалися політичного та економічного становища радянської влади в Україні. Виконання цих завдань досягалося влаштуванням розвідницьких пунктів у межах України, а також на Дону та Кубані. Крім цього, II-й відділ шляхом вивчення й аналізу української, європейської та радянської преси висвітлював для урядових і військових органів УНР погляди держав на національний партизансько-повстанський рух. Відділ складався із трьох секцій: преси, дефензиви і офензиви. Остання поділялася на дві частини – евіденційну (з підвідділами евіденції, малювання та картотеки) і організаційну, куди входили паспортне бюро, підвідділи агентури та вишколу [13, арк. 101–103]. Керував роботою відділу начальник Розвідвальної управи I-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу Армії УНР генштабу підполковник О. Кузьмінський [14, арк.15].

III-й відділ (Оперативний) розробляв усі бойові операції і оперативні завдання для партизанських формувань, готував проекти наказів повстанським загонам. За вимогами військового командування та Генерального штабу відділ готував воєнно-політичні зведення і аналітичні ситуаційні звіти [13, арк. 102]. Начальником Оперативного відділу на початку літа 1921 р. тимчасово було призначено генштабу підполковника Снігірєва [17. 101], пізніше III-й відділ було сполучено із Організаційним.

Розгалуженість власної структури та перебування на провідних посадах досвідчених старшин генштабу, дозволяла ППШ ефективно охоплювати своїм впливом партизансько-повстанський рух в Україні, особливо у її західних і центральних регіонах – на Поділлі, Волині, Київщині та Катеринославщині.

Підготовка та проведення майбутнього збройного повстання вимагала ретельної та планомірної роботи розвідницького й агентурного змісту на теренах України. Маючи

на меті підняти на належний рівень заходи по забезпеченню дій міського підпілля та окремих партизанських загонів, 12 березня 1921 р. (як представництво ППШ) у Львові при штабі VI-ї польської армії було створено український інформаційний (розвідницький) відділ під назвою «Евіденція-II» у складі трьох частин: організаційної, обліку, евіденційної та політичної секції [13, арк. 1].

«Евіденція» приймала представників українських повстанських організацій та партизанських загонів, які перетинали польсько-більшовицький кордон у пошуках зв'язку із Державним центром УНР. Відомості, отримані від повстанкомів та партизанських відділів, разом зі звітами власних агентів давали змогу «Евіденції-II» складати розвідувальні донесення про стан та чисельність більшовицької армії. Відділ займався також посилкою в Україну старшин, відряджених ППШ для ведення організаційної роботи серед місцевого населення та подальшого формування збройних загонів із селян-повстанців. Крім цього, окремим старшинам доручалося виконання спеціальних розвідницьких завдань, належним чином підготовлені старшини, надсилалися для заміщення вільних посад начальників повстанських районів. Начальники штабів повстанських районів були зобов'язані регулярно надавати «Евіденції-II» власні розвідзвіти. Маючи на меті підняти ефективність розвідницької роботи, підполковник О. Кузьмінський за дорученням Ю. Тютюнника розробив кілька інструкцій: для опитування біженців із України, для фахових розвідників та інші [додаток. №1].

Усвідомлюючи, що збереження повної конспірації у роботі є вагомою, якщо не головною частиною подальшої успішної діяльності відділу, керівний склад «Евіденції-II» уважно перевіряв зв'язківців, що прибували із України. Також ретельно оглядався і склад старшин-організаторів, які відряджались до України для проведення таємної роботи. Такий обережний підхід до агентур-

ного складу зберіг до певного часу майже повно таємністю напрямків діяльності ППШ [18, арк. 2].

Виходячи із нагальної потреби значно поширити обсяг роботи з організаційної підтримки партизанського руху, а також з метою посилити оперативний зв'язок зі штабами повстанських груп і районів, «Евіденція-П» вжила ґрунтовних заходів щодо створення кордонних контрольно-перепускних пунктів (КПП) із мережею підпунктів. Ці пункти, власне, і повинні були служити для безпечного переходу кордону зв'язківцями та розвідниками, а також для попередньої перевірки інших осіб.

Після затвердження положення про організацію КПП начальником ППШ і узгодження дій із польською військовою владою, у березні 1921 р. було влаштовано два КПП у Тернополі та в Дубно (з підпунктами на кордоні в Ланівцях, Корці і Підволочиську). Очолювали їх офіцери польської армії, але всією роботою керували українські старшини, що пройшли спеціальну підготовку [19, арк. 5].

Безперервна робота тільки двох пунктів дозволила надіслати до 1 червня 1921 р. в Україну із різними завданнями 200 старшин Армії УНР [13, арк.34]. Проте збільшення загального обсягу роботи ППШ внаслідок піднесення партизансько-повстанського руху у квітні-травні 1921 р. гостро вимагало розширення мережі прикордонних пунктів. Тому їх кількість була збільшена до п'яти (із 14-ма підпунктами). Вони були влаштовані, крім Тернополя (робота КПП у Дубно була припинена), у Кременці (із підпунктами в Шумську та Куневі), у Копичинцях (Кудринці, Скала, Гусятин), у Рівному (Острог, Усте, Сатанів) і в Сарнах [20, арк. 38]. Кожен пункт обслуговував призначену йому повстанську групу в Україні, намічав найоптимальніші маршрути руху розвідників, розробляв постійні етапні шляхи для зв'язківців партизанських загонів.

Ефективна діяльність цих пунктів дала змогу ППШ надіслати в Україну в червні – 137 старшин-організаторів партизанського

руху, у липні-серпні 1921 р. – 144 чол. [13, арк. 34].

Після перенесення ППШ до Львова (квітень 1921 р. – В. К.) наказом генерала Ю. Тютюнника «Евіденція-П» у кінці червня була реорганізована у II-й (Інформаційний) відділ штабу. Дбаючи про розгортання власної розвідницької мережі в Україні, на початку липня 1921 р. рішенням начальника ППШ при II-му відділі були організовані курси начальників інформаційних відділів повстанських груп і районів, на яких було підготовлено 60 старшин і 4 розвідники [13, арк.2].

ППШ розміщувався у Підзамчі, у будинку Другого відділу Команди Корпусної округи (у скороченні ДОК/II-Lwow). У народі будинок називався «Кисельки» – колишній санаторій. Була це Львівська експозитура II Відділу Генерального штабу Польського війська (тобто розвідка). Шеф Львівської експозитури II Відділу ГШ ПВ просив свого зверхника, шефа II Відділу Генерального штабу ПВ у Варшаві, підполковника Ігнатія Матушевського, щоб українському Повстанському штабові дати якнайбільшу допомогу, бойовий виряд, обмундирування та харчі.

Це дало змогу ППШ здійснити цілу низку заходів організаційного змісту стосовно партизанських загонів, маючи на меті надати партизансько-повстанському рухові в Україні рис загальності і планомірності. Вся територія була поділена на чотири Повстанські фронти, які на початку весни 1921 р. були реорганізовані у п'ять Повстанських груп і 22 Повстанські райони. Начальники груп і районів мали керувати всім партизанським рухом у доручених місцевостях, координуючи діяльність відділів та повстанкомів на місцях.

I-ша (Південна) Повстанська група охоплювала території Миколаївської, Одеської, Херсонської губерній, південь Поділля та західну частину Катеринославщини. Вона була обмежена на заході румунсько-більшовицьким кордоном по р. Дністер, на півдні –

Чорним морем, на сході – р. Дніпро і на півночі – лінією Ямпіль – Вапнярка – Черкаси [21, арк.11-19].

30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб Південної групи на чолі із генштабу підполковником Стефанівим [22, арк. 17]. Командуючим І-ю Повстанською групою було призначено генерал-хорунжого А. Гулого (Гулого-Гуленка) [23, арк. 50].

ППШ почав свою діяльність із влаштування на р. Дністер переправно-розвідувальних пунктів (Атака, Вад-Рашков, Криуляни), якими користувалися старшини, що відряджалися у прикордонні губернії України. Кожен старшина мав своє завдання щодо формування партизанських загонів, збирання розвідницьких даних, проведення агітаційної роботи серед населення [24, арк. 6].

Наступним кроком штабу став поділ групи на п'ять повстанських районів, куди були відряджені старшини із організаційними завданнями для підготовки загального збройного повстання [25, арк. 265]. Штаб групи докладав великих зусиль для встановлення постійного контакту із існуючими у містах таємними повстанськими організаціями (повстанками) та їх всебічної підтримки.

Одним із найбільш боездатних було міське підпілля в Одесі, де взимку 1921 р. був створений губернський повстанком на чолі із Політичним центром («Політичною п'ятіркою») у складі пп. Осмоловського, Дудовицького, Грінченка і начальника Одеської ділянки полковника Сарновського [26, арк. 19–21]. П'ятого члена керівництва повстанком не встановлено.

Одеська повстанська організація структурно поділялась на райони, а ті у свою чергу – на ділянки. Таємні осередки повстанком у вигляді «п'ятірок» були створені на великих промислових підприємствах Одеси, «П'ятірка водників» діяла на морських комунікаціях, а «Залізнична п'ятірка» мала свої відгалуження на всій ділянці лінії Одеса-Київ та охоплювала своїм впливом населення окремих районів обабіч залізни-

ці. П'ятірки розповсюджували відозви та звернення Уряду УНР, скликали таємні збори, де агітували робітників і селян проти більшовицької влади. Районні осередки повстанком накопичували зброю, залучали селян до партизанських відділів [26, арк. 19–21].

У межах І-ї Повстанської групи діяв також Обласний повстанком Катеринославщини, Херсонщини та Таврії, до повітових відгалужень яких входило по кілька сот чоловік (зокрема, тільки у Єлисаветградському повіті таємна організація нараховувала до 500 чол.) [27, арк. 83].

Ще однією підпільною організацією регіонального масштабу, вплив якої відчувався на тільки у межах її перебування (Черкащина), але й на значних відстанях, був Холодноярський повстанком Право- і Лівобережної України [28, арк. 3]. Саме тут, користуючись сприятливими топографічними умовами місцевості (величезні масиви лісів, балки, болота, численні острови на р. Дніпро і р. Тясмин) та широкою підтримкою місцевого населення, у районі Холодного Яру – на межі чотирьох повстанських груп – акумулювалися значні сили повстанців.

Головою Холодноярського повстанком було обрано колишнього члена Української Центральної Ради п. Панченка, членами пп. Дзигаря, Шапошника, Нестеренка, Данченка та ін. Провід повстанком підтримував сталий зв'язок із екзильним Урядом УНР, здійснюючи політичне керівництво партизанським рухом у окрузі. Для проведення бойових акцій проти московської влади був утворений Холодноярський повстанський штаб на чолі із головним отаманом Петренком. До штабу входили ватажки місцевих партизанських загонів – отамани Деркач, Чучупака, Василенко та інші [29, арк. 53–58]. Загальна чисельність тільки постійного складу партизанських загонів у червні 1921 р. становила 580 чол., а під час бойових акцій особовий склад загонів значно збільшувався за рахунок співчуваючих селян [30, арк. 73].

Найбільш запеклі бої у квітні-травні 1921 р. між повстанцями та більшовицькою армією точилися на Поділлі, південна частина якого (Балтський і Ольгопільський повіти і далі до ст. Вапнярка) входила до складу І-ї Повстанської групи. Відомий партизанський ватажок – командуючий 5-им повстанським районом отаман Семен Заболотний – ще у січні почав свою бойову діяльність проти більшовицьких військ на півдні Гайсинського повіту. Користуючись широкою підтримкою населення, формування С. Заболотного у березні закріпилися у Балтському та Первомайському повітах. Для проведення роботи серед населення отаман Заболотний організував політично-агітаційний відділ, а адміністративні питання вирішувала Рада, утворена із місцевих селян.

Вчасна організаційна допомога із боку ППШ шляхом надсилання у цей район старшин Армії УНР дозволила Заболотному створити міцне постійне ядро свого загону чисельністю у 800 шабель і багнетів при 16 скорострілах [31, арк. 1–9]. Взагалі Заболотного підтримувало до 6000 озброєних селян, необхідна кількість яких збиралась за наказом на кілька днів при проведенні великих партизанських операцій [13, арк. 62–65]. Сили повстанців у цьому районі були поділені на окремі відділи під проводом призначених командирів (отаманів Добровольського, Кошового, Солтиса). В оперативному підпорядкуванні Заболотного діяла Придністрянська партизанська бригада (4-та повстанська дивізія отамана Заболотного) на чолі із отаманом Кіршулом, а колишній командир 45-ї советської дивізії Савицький під прізвиськом Гаркуша очолював кінну розвідку 26-го кавалерійського полку [25, арк. 265].

Велике значення отаман Семен Заболотний приділяв створенню власної агентурної мережі не тільки серед місцевого населення, а й, головне, у частинах більшовицької армії. Цього було досягнуто притягненням до співпраці із партизанами до-

сить високих чинів РСЧА: командира 70-ї бригади Крюковського (*отаман Крук – В. К.*) і командира полку кінноти бригади Г. Котовського І. Кіршула. Свідомо співпрацювали із Заболотним командир 26-го полку Байда-Верещак (*колишній ад'ютант генерала Грекова – В. К.*) [26, арк. 19–21].

З повстанцями співпрацював командир 1-го полку 1-ї дивізії Червоного козацтва (колишній осавул Війська Донського) та командир відділу розвідників 2-ї дивізії Червоного козацтва. Таємно допомагав українському командуванню і командир 41-ї радянської дивізії Володимир Стойкін, колишній начальник постачання Військового міністерства УНР.

Саме комбриг Леонід Крюковський у визначений момент мав проголосити себе отаманом Повстанських військ України і оголосити війну советській владі. Бойові дії планувалося почати у післяжнивний час, коли більшовики мали відновити реквізиції хліба, тепер вже нового врожаю.

Це давало змогу штабові отамана Заболотного розробляти та проводити широкомасштабні військові операції проти регулярних сил більшовицької армії, уникаючи великих власних втрат у боях. Найбільш показовою у цьому відношенні була партизанська операція 2 квітня 1921 р., коли відділ отамана Кошового чисельністю до 200 шабель і багнетів стрімким ударом раптово захопив повітове м. Ольгопіль, де розташовувався штаб 12-ї стрілецької дивізії червоних. Порушивши перед цим зв'язок підлеглих бригад із командування дивізії, партизани після короткого бою захопили штаб дивізії. Під час бою загинув начдив А. Рева, що внесло на короткий час повну дезорганізацію в дії підрозділів 12-ї дивізії та дозволило партизанам майже без втрат залишити місто [30, арк. 47].

Оцінюючи ситуацію, одеські чекісти відзначили «досі небачене ще явище»: «Маса колишніх комуністів, особливо з боротьбистів і червоних партизанів, працює для Заболотного. Переповнення органів Соввласті

на місцях самостійниками» говорити про непродуктивність (чекістської) роботи, що там проводиться».

Ці та інші успіхи повстанців почали серйозно непокоїти більшовицьке керівництво України. По всьому Поділлю було оголошено військове становище. Зосередивши у цьому районі дві дивізії, командування червоних планувало оточити сили Заболотного і цілком їх знищити, але досягнуто цього не було. Вдало маневруючи, партизанські загони вийшли із кільця, хоча й зазнали значних втрат. Виходячи із важкого оперативного становища повстанських сил у червні 1921 р., згідно наказу ППШ, отаман Заболотний поділив ядро свого загону на кілька невеликих відділів, а селяни розійшлися по власних оселях.

Максимальне піднесення мав партизансько-повстанський рух на півночі Поділля, на Волині та Київщині, де ППШ було розгорнуто Північний повстанський фронт. З початком весни 1921 р. він був реорганізований у II-гу Повстанську групу (у межах території, окресленої лініями: річка Прип'ять і Дніпро, залізниця Черкаси – Вапнярка і далі до Ямполья, річка Дністер, польський кордон) у складі п'яти (від 6-го по 10-й) повстанських районів. Таке становище значною мірою пояснювалося тим, що у кінці січня 1921 р. представники патріотично настроєної української інтелігенції різних політичних переконань згуртувалися в Києві у єдину таємну організацію під назвою: «Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет» (ВЦПК). Головною метою Комітету було звільнення України від більшовицького панування та відновлення влади Уряду УНР. За сприятливих умов (при вдалому розгортанні загального повстання), ВЦПК мав перебрати на себе функції тимчасового уряду до повернення із закордону до Києва легітимного Уряду УНР. Як йшлося у звіті ППШ про діяльність ВЦПК: «...для цього він намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і використали-

зувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну У.Н.Р.» [32, арк. 3].

Як військово-політична організація української опозиції, ВЦПК будувалася на конспіративних засадах. На чолі Комітету стояло Правління із 5–6 членів. Головою ВЦПК було обрано полковника І. Чепілка, до складу Комітету на посаду референта у зовнішніх зв'язках ВЦПК було призначено представника ППШ по Києву сотника І. Андруха (Абраменка). У керівні структури Комітету входив і відомий український поет Г. Чупринка [32, арк. 3].

З самого початку, намагаючись узгодити свою діяльність із зусиллями ППШ з підготовки загального збройного повстання в Україні, ВЦПК у лютому 1921 р. надіслав до Польщі свого першого зв'язківця, який повідомив Державний центр про створення Комітету, а також зажадав від ППШ організаційної та фінансової допомоги.

Скориставшись із цієї допомоги, але спираючись головним чином на власні сили, Комітет розгорнув широку агітаційну та агентурно-розвідувальну роботу серед міського населення і селян, у військових частинах і штабах Червоної армії, в учбових закладах і цивільних установах, у старшинських військових школах – чим привернув на свій бік багато співчуваючих. Відгалуження ВЦПК у вигляді повітових повстанкомів були створені в Уманському, Звенигородському та в інших повітах, які, у свою чергу, поділялися на волосні організації [26, арк. 3–5].

У Києві серед слухачів Школи червоних старшин була створена підпільна «Українська військова організація», а до складу таємної «Військової організації січових стрільців» увійшли козаки і старшини галицького червоного полку на Уманщині [33, арк. 3].

Після того, як Комітет встановив зв'язки із регіональними повстанськими організаціями Катеринославщини, Одеси і Холодного

Яру та із командирами окремих партизанських загонів Київської губернії, він, за дорученням ППШ, починає виконувати координуючу роль у всеукраїнському повстанському русі.

12 квітня 1921 р. ВЦПК доручив одному із найвпливовіших партизанських ватажків – підполковнику Ю. Мордалевичу – «керування і організацію Повстанських військових сил у районі Київ – Козятин – Фастів – Київ». У посвідченні, виданому Комітетом, далі йшлося: «Всім отаманам окремих загонів цього району наказується коритись Ю. Мордалевичу і безумовно виконувати всі оперативні завдання і ні в якому разі самочинно не робити виступів, що може пошкодити виробленому В.Ц.П.К. загальному плану». 24 травня 1921 р. це рішення було затверджено Головним отаманом Військ УНР С. Петлюрою, який одночасно призначив Ю. Мордалевича командуючим 2-ою Повстанською групою. Для проведення організаційно-оперативної роботи у червні 1921 р. у Київ було відкомандировано помічника командуючого Волинською дивізією Армії УНР генерал-хорунжого В. Галкіна [34, арк.17–20].

В оперативному відношенні командуючому 2-ю групою підлягали загони отаманів Струка, Зайця, Орлика, Гонти, Богатиренка. Лисиці, Біди, Цвітковського, Завязотога та інших [31, арк.1–9]. Ці повстанські відділи базувалися переважно у межах Київської губернії, здійснюючи тривалі рейди до суміжних районів.

Великі партизанські формування діяли і на Поділлі, куди рішенням Головного отамана Військ УНР С. Петлюри для оперативного керівництва повстанським рухом були відряджені отаман Карий (полковник Яворський) і отаман Вогонь (підполковник Горбалюк) [35. с.100]. Створений ними штаб узгоджував дії загонів отаманів Лихо-Дорошенка (полковника М. Межового), Підкови, Цимбалюка, Пушкаря та інших, що входили до складу 144-ї Надбужанської дивізії, яка із лютого 1921 р. діяла в районі

Гайсина, Тульчина, Брацлава і Чигириня. Подекуди окремі загони дивізії поширювали свої дії і на Уманщину. Загальна чисельність повстанців у дивізії становила 640 чол. при 6 кулеметах. Дивізія складалася із двох куренів по дві сотні у кожному, штабної сотні, взводу розвідників та відділу контррозвідки. Пересування відділів дивізії відбувалося у кінному строї або на возах. Комплектування дивізії відбувалося за рахунок добровольців-селян та мобілізації старшин. У відділах проводилася стройова підготовка, у дивізії віддавалися накази за підписом командира – отамана Хмари (сотника І. Годзиковського) [31, арк.8].

145-й Гайсинський повстанський пішокінний полк отамана Підкови складався із трьох сотень: пішої, кінної та штабної. Щодооби у полку призначався черговий старшина, штаб розповсюджував серед місцевого населення листівки, де закликав до повстання проти більшовицької влади. Користуючись підтримкою селян, полк успішно діяв у Гайсинському повіті, а також у районі м. Теплик [31, арк.8–9].

Командуючим III-ї Повстанської групи (територія Чернігівської і Полтавської губерній та північна частина Катеринославщини) було призначено отамана Левченка. Його загін нараховував 600 багнетів і 100 шабель [36, арк.81-82]. На Полтавщині діяли загони отаманів Матвієнка (150 багнетів і 60 шабель), Чорного (300 чол.), Трепета, Колемарди, Григорука та ін. [37, арк.8].

У південній частині України (Таврія, Крим, південна частина Катеринославщини) ППШ була розгорнута IV-та Повстанська група на чолі із отаманом Бровою, загін (300 шабель і 1000 багнетів), який оперував у центральній Катеринославщині. [38, арк.17].

До району дій V-ї Повстанської групи входили Харківщина та Донбас. Тут діяло кілька невеликих загонів отаманів Зінченка, Скворцова-Лекси, Білецького та Коваля [39, арк. 7–15,23,41].

Аналізуючи стан розвитку партизанського руху у межах кожної повстанської

групи та вплив ППШ на подальше його розгорнення, слід зазначити, що найбільш активні зіткнення між повстанцями і частинами РСЧА відбувалися на Поділлі, Київщині та у районі Холодного Яру. Саме на ці регіони і була скерована головна увага ППШ, саме сюди відряджалася більшість зв'язківців та старшин-організаторів, спрямовувалися кошти і зброя. У той же час, у зв'язку із значною віддаленістю III-ї і IV-ї груп, вплив ППШ тут був значно меншим, а в V-й групі він майже не відчувався. Серед причин, що пояснюють такий стан справ, слід наголосити на те, що у межах південної України діяло багато партизанських загонів, які тяжіли (або входили) до Революційно-повстанської армії Н. Махна.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що весною – на початку літа 1921 р. партизансько-повстанський рух в Україні набув рис загальності і примушував більшовицьку владу залучати для боротьби із ним великі військові з'єднання. Застосування проти партизан регулярних військ упродовж літа 1921 р. призвело до значного розпорошення повстанських загонів, які починають діяти невеликими відділками по 15–70 осіб. Удари частин РСЧА завдали великих втрат повстанцям, окремі загони взагалі припинили своє існування, інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій.

Через підривну роботу ЧК болючих втрат зазнало також міське підпілля. В перших днях червня чекісти викрили одеську губернську повстанську організацію та повстанками Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, що мали постійний зв'язок із Києвом [26, арк.19]. У серпні було викрито Київську міську, Уманську і Звенигородську повітові повстанські організації [32, арк. 5].

Частинами РСЧА і ЧК був ліквідований і Холодноярський окружний повстанком. За короткий час агентами ЧК-ГПУ було вбито цілу низку партизанських ватажків, а Московським керівництвом була оголошена амністія всім повстанцям. Все це

негативно відбилося на загальному розвитку повстанського руху, а після переходу на бік радянської влади кількох провідних повстанських отаманів (Мордалевича, Верхівського, Богатиренка, Цвітковського та ін.) партизани залишилися без провідників. Тільки за липень 1921 р. втрати повстанців стали суттєвими: загинуло – 26 отаманів і 1189 партизанів; взято у полон – 9 отаманів і 1537 партизанів; скористалося амністією – 27 отаманів і 473 партизанів [40, арк. 12а].

На території України у цей час дислокувалося 35 дивізій, 10 бригад, технічні та спеціальні частини Червоної армії у кількості 1 млн. 200 тис. воїнів, які були зведені у 5 армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту, 1-шу кінну).

Отже, загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання, проте ППШ продовжувало здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру, готуючись до широкого виступу проти радянської влади. У загальних рисах стратегічний план ППШ передбачав нанесення майже одночасного комбінованого удару із трьох напрямків. Бойові дії мали бути розпочаті рейдом Бессарабської (Південної) групи генерала А. Гулого у напрямку Тирасполь – Одеса, із наступним з'єднанням групи із силами отамана Заболотного та поширенням повстанських дій на весь південний захід України. Проте цей удар мав носити лише відволікаючий характер, який мав змусити більшовицьке командування (через загрозу втрати Одеси) зосередити у цьому регіоні значні військові сили. Наступним кроком операції мав стати удар ще однієї повстанської групи – Подільської, яка також мала завдання відтягнути на себе частини РСЧА на Поділлі. Після виконання цього Подільський загін мав з'єднатися із головними силами Повстанської армії УНР – Волинською групою, – наступ якої через Волинь мав кінцевою метою штурм та захоплення Києва [41, арк. 860].

Успішне здійснення цього плану у великій мірі залежало від ефективних і рап-

тових дій партизанських формувань та загонів, що підлягали командуючим II-ї, III-ї і IV-ї повстанських груп. Тому ППШ були розроблені докладні інструкції, які зобов'язали начальників зазначених груп здійснити напередодні рейду Повстанської армії УНР широкі партизанські акції в тилу Червоної армії. Так, отамани Орлик, Брова і Левченко отримали такі завдання: знищити станційні споруди і мости, чим унеможливити залізничне сполучення на найбільш важливих напрямках; перервати зв'язок між штабами Київського і Харківського військових округів із підлеглими їм з'єднаннями РСЧА; захопити, якби можливо, губернські міста – Катеринослав, Полтаву, Харків. Крім того, штаби повстанських груп мали забезпечити надійний зв'язок для вчасного оголошення наказу про загальне збройне повстання, а у випадку захоплення окремих повітів – створювати на місцях органи влади, повстанські відділи переформовувати у регулярні сотні та курені Армії УНР. В інструкціях також зазначалося про необхідність повної ліквідації всіх більшовицьких інституцій, чекістських загонів; всі примусово мобілізовані селяни після складення зброї повинні бути відпущені по домівках [42, арк. 68].

Незважаючи на досить чітку схему розробленого плану виступу, його практичне виконання було майже неможливим. Розрахунки ППШ про те, що рейд трьох військових груп Армії УНР із різних напрямків буде тим поштовхом, який сколихне українське селянство та призведе до загального збройного повстання проти окупаційної влади, був, м'яко кажучи, занадто оптимістичним. Проте генерал Ю. Тютюнник і надалі наполягав на продовженні підготовки рейду. Його не зупинили і відомості, що надходили із України про викриття ЧК регіональних та губернських повстанкомів, про неспроможність командуючих повстанськими групами виконати наказ ППШ про проведення широких партизанських акцій, які мали полегшити виконання завдань головним силам.

Необхідно зазначити, що і польська влада дуже стримано ставилася до організації походу українських військ, що готувався ППШ. Місцева військова й цивільна влада всіляко перешкоджала процесу формування повстанських відділів. Крім того, у прикордонній смузі дуже активно діяла більшовицька агентура, що могло призвести до зриву раптовості майбутніх ударів повстанських військ.

Ще однією проблемою, від вирішення якої значною мірою залежав успіх рейду, була повна відсутність зброї. ППШ ще влітку 1921 р. вжив певних заходів щодо влаштування біля польсько-більшовицького кордону таємних сховищ зброї, які мали служити для постачання партизанських загонів. Проте ці вимоги ППШ не були задоволені поляками, які тільки 12 жовтня 1921 р. надали у розпорядження Ю. Тютюнника першу і дуже обмежену партію стрілецької зброї [14, арк. 15].

Але, незважаючи на таке скрутне становище із зброєю, у кінці жовтня 1921 р. справа організації визвольного походу Армії УНР перейшла у площину реального виконання. 23 жовтня Головний отаман Військ УНР С. Петлюра призначив генерал-хорунжого Ю. Тютюнника командуючим всіма повстанськими силами в Україні. Відповідно до цього наказу, у безпосередню підлеглість йому переходили всі начальники повстанських груп та районів [42, арк. 10]. Цього ж дня наказом ч.1 Партизансько-повстанський штаб при Головній команді Військ УНР було розформовано – замість нього у Львові було залишено Українське пресово-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської армії УНР було призначено генштабу полковника Ю. Отмарштайна, йому ж було доручено сформувати і апарат штабу.

Штаб Повстанської армії поділявся на такі відділи і секції: 1-й (Організаційний), 2-й (Розвідницький), 3-й (Оперативний), 4-й (Адміністративний) і Матеріальну секцію. Начальником цивільного керування

при штабі армії було призначено С. Куриленка, політичним референтом – С. Тимошенка, підполковника Ступницького призначено командуючим II-ю Повстанською групою, полковник М. Пересада очолив Станицю зв'язку штабу армії із Головним отаманом Військ УНР [42, арк. 10].

Генерал-хорунжому В. Янченку і підполковнику М. Палію наказувалося негайно закінчити формування відділів Повстанської армії, куди повинні були увійти всі вояки, що прибули із таборів у район Рівне – Костопіль – Мицьки – Копичинці. 24 жовтня 1921 р. Ю. Тютюнник надіслав командуючим повстанських груп наказ, яким доручав їм оголосити загальне повстання, а 2 листопада були здійснені останні призначення: полковника Гаєвського інспектором армії, старшого лейтенанта флоту М. Білинського – начальником постачання армії. Головному лікарю армії О. Плітосу було доручено організувати польовий шпиталь [42, арк. 12].

Початок рейду Південної (Бессарабської) групи генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка через невідготовленість затримувався. Він і його штаб не зуміли вчасно розпочати бойові дії, що загрожувало зриву стратегічного плану ППШ.

Командуючим Подільською групою було призначено командира 4-го кінного полку 4-ї Київської дивізії Армії УНР підполковника М. Палія (Сидорянського). Група складалась із козаків та старшин Київської дивізії кількістю 525 осіб. [45, 52]. 25 жовтня 1921 р. у Чорткові вояки групи отримали зброю: 200 рушниць і 1000 набоїв до них та п'ять скорострільів із чотирма стрічками [46, арк. 108]. Решту зброї командування групи планувало захопити на території України шляхом роззброєння більшовицьких військових частин. Група мала відтягнути на себе прикордонні з'єднання Червоної армії і цим дати можливість головним силам Повстанської армії УНР – Волинській групі – завдати основний удар у напрямку на Костопіль і далі на Київ.

Волинська група почала формуватися у першій половині жовтня у таборі Олександрів із козаків та старшин 2-ї, 3-ї, 4-ї, 6-ї дивізій Армії УНР, що виявили бажання взяти участь у визвольному поході. З особливою ретельністю командування підходило до підбору старшинського складу групи. Остаточне формування Волинської групи відбулося у прикордонних селах (Яринівка, Мицьки, Костопіль та ін.) [47, 49]. На 2 листопада чисельність групи становила 216 старшин та 663 козака [46, арк.107].

Під час формування була отримана зброя: 430 рушниць і 74 тисяч набоїв до них; 34 скорострільів із набоями та стрічками до них; 300 шабел 150 списів; підривне майно – 150 піроксилінових шашок, 150 кг. піроксиліну та 600 ручних гранат [48, арк. 25]. «Окремо треба сказати про стан взуття і одягу старшин та козаків, що вирушили в похід. Взуття: 35 відсотків цілком роззутих (босі), а решта у взутті дуже кепського стану. Одяг: 50 відсотків без верхнього плаття, одяг решти – старий і потертий» – так мовилося у рапорті генерала Ю. Тютюнника С. Петлюрі. Щоб якимось чином вийти із цього становища, для босих були закуплені ликові постели [48, арк. 25].

Незважаючи на всі несприятливі обставини, Командуючий Повстанською армією Ю. Тютюнник видав наказ Повстанським групам в Україні проголосити загальне повстання.

У своєму рапорті С.Петлюрі він доповідав, що, «...незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настрій старшин і козаків, що вирушають на Україну, є цілком гарний. Загартовані у боях із ворогами своєї Батьківщини – московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть уперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду і святість своєї справи» [48, арк. 25].

Рейд закордонних повстанських груп, недостатньо підготовлений, розпочатий із запізненням і не підтриманий місцевим повстанством, потерпів невдачу.

Таким чином, діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді Військ УНР покликана була надати організаційно-оперативну і кадрову підготовку народному руху опору більшовицькій владі. Величезний комплекс заходів, здійснених ППШ, є яскравим свідченням потенціалу

нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя. Невдача походу, обумовлена низкою причин, не означала повного припинення боротьби проти більшовицької влади, хоча і відчутно негативно вплинула на подальший визвольний рух в Україні.

ДЖЕРЕЛА

1. Директиви командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Сборник документов. В 4-х томах. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 1. – 787 с.
2. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. – Т. 38. – С. 35; 250; 313.
3. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений – Т. 41. – С. 365.
4. Російський Державний Воєнний архів (далі – РДВА). – Ф. 15, оп. 3, спр. 1364, арк. 66.
5. РДВА. – Ф. 15, оп. 3, спр. 1365. – Арк. 156.
6. РДВА. – Ф. 15, оп. 3, спр. 1378. – Арк. 121–134.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 32. – Арк. 75.
8. Симон Петлюра: статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – 627 с.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 165. – Арк. 223.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 113. – Арк. 21; 76.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 482. – Арк. 46.
12. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 15. – Арк. 23.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 29. – Арк. 1; 2; 34; арк. 62–65; 101; 102; 103.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 15. – Арк. 13; 15.
15. ЦДАВОУ. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 88. – Арк. 5.
16. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп.1, спр. 947. – Арк. 17.
17. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія: – Прага: Прометей, 1942. – 212 с.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 296. – Арк. 2.
19. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 157. – Арк. 5.
20. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 2, спр. 3а. – Арк. 38.
21. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 2, спр. 14. – Арк. 11–19.
22. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 2, спр. 1040. – Арк. 17.
23. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 474. – Арк. 50.
24. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп.1, спр. 567. – Арк. 6.
25. ЦДАВОУ. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 827. – Арк. 265.
26. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 11. – Арк. 3-5; 19–21.
27. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 29. – Арк. 83.
28. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 10. – Арк. 3.
29. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 46. – Арк. 53–58.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 20, спр. 615. – Арк. 47; 73.
31. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 17. – Арк. 1; 5; 6; 7; 8; 9.
32. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 4а. – Арк. 3; 5.
33. ЦДАВОУ. – Ф. 3361, оп. 1, спр. 1. – Арк. 3.
34. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 947. – Арк. 17–20.

35. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т. 3. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага: Прометей, 1943. – 234 с.
36. ЦДАВОУ. – Ф. 2297, оп. 1, спр. 9. – Арк. 81–82.
37. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 211. – Арк. 8.
38. Бібліотека Народова у Варшаві (далі – БНВ). – спр. 68863. – Арк. 17.
39. Харківський обласний державний архів. – Ф.Р-200, оп. 1, спр. 42. – Арк. 3–7, 10–15; ф. Р-2248, оп. 1, спр. 39. – Арк. 18–21; ф.Р.2550, оп. 2, спр. 56. – Арк. 7–15, 23, 41.
40. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 20. – Арк. 12а.
41. БНВ. – спр. 68848. – Арк. 860.
42. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 569. – Арк. 10; 12; 68–70.
43. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 212. – Арк. 45.
44. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 18. – Арк. 7–8.
45. Герчанівський Д. Вигнати окупанта. – Мюнхен: 1969. – С. 52.
46. ЦДАВО У. – Ф. 2, оп. 2, спр. 279. – Арк. 106; 107; 108.
47. Іванюк І. Базар // Літопис Волині. – 1992. – № 17–18. – С. 49; 52.
48. ЦДАВОУ. – Ф. 4, оп. 1, спр. 568. – Арк. 25.
49. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 210. – Арк. 47.
50. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Гютюника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаману – Л.: Літопис Червоної Калини, 1930. – Ч. VII–VIII. – С. 17–20.
51. Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу – Каліш: За державність, 1930. – 36. 2. – С. 203–204.
52. Махно Т. Відлуння листопадового рейду // Українська газета. – 2008. – 18–31 грудня.
53. Соловей Д. Голгофа України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 288 с.
54. ЦДАВОУ. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 256. – Арк. 4.
55. Дідківський Д. Короткий огляд організації Волинської Повстанчої Армії в 1921–1922 рр. Літопис Волині. – 1956. – № 3. – С. 54–55.
56. ЦДАВОУ. – Ф. 3204, оп. 1, спр. 82. – Арк. 1, 7, 9.
57. Капустянський М. Українська національна революція та українська збройна сила. // Розбудова Держави. – Торонто, 1958. – Ч. 22. – С. 1–6.